

ВІДГУК

офіційного опонента

доктора філософських наук Філоненка Олександра Семеновича

на дисертаційне дослідження Стрижачука Федора Васильовича «Ренесанс доктрини про Трійцю у сучасному західному богослов'ї», подане на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.14 – богослов'я

Повернення теології в університетське середовище в Україні стало можливим завдяки внеску таких дослідників як Федір Стрижачук. Представлена ним дисертаційна робота і монографія, яка лежить в її основі, цілком могли б бути видані в Оксфордському чи Рутліджському університетському видавництві. Перш за все, привертає увагу актуальна тематика. Довгий час розуміння того, що Бог є Трійцею Іпостасей, а людина створена саме на образ Трійці, а не на образ Божественної природи, не привертало уваги богословів як центральний і найважливіший вихідний пункт для теологічної думки. Але на початку ХХ століття християнське богослов'я пережило хвилю захоплення персоналізмом та екзистенціалізмом. Досвід особистих відносин з Богом став найважливішим фактом, з оглядом на який починали мислити богослови найрізноманітніших шкіл та течій. В середині ХХ століття розпочалася нова хвиля персоналізму, оскільки завершувався період панування суб'єктивізму в теології та релігійній філософії, розпочиналася доба визнання інтерсуб'єктивної реальності як джерела богословських та релігійно-філософських суджень. Стало зрозумілим, що християни можуть мати адекватне самоусвідомлення лише через визнання абсолютного значення міжперсонального спілкування у спільноті. Бог як спільнота і Бог як спілкування є взірцем для християн, які можуть реалізувати власну ідентичність лише при існуванні у спільноті. Дисертація Федора Стрижачука показує не тільки наскільки радикальним виявився зсув парадигми до мислення Бога як спільноти спілкування, але і наскільки теологія тріадологічної спільнотності породжена попереднім християнським персоналізмом.

Перший розділ дисертації окреслює загальні риси тринітарного ренесансу в теології XX століття, показує спільні процеси, які відбували у протестантській, католицькій та православної теологічній традиціях. Також в цьому розділі дисертант детально пояснює особливості своєї методології. Відмітимо, що ця методологія враховує найкращі досягнення теологів кінця XX і початку XXI століття в осмисленні історичної зміни парадигм у християнській систематиці.

Другий розділ детально описує та аналізує шлях забуття Трійці. Загальний нарис цього забуття вже було дано у першому розділі, в тому тут дисертант виокремлює численні нюанси процесів редукції Бога до сутності, а богопізнання до особистого досвіду лише Христа. Природно, що Федір Стрижачук концентрується на історії західної традиції, історії католицької та протестантської теологій. Важливо, що забуття Трійці не відноситься дисертантом лише до наслідків торжества ліберальної теології Шлеєрмахера. Формування пріоритету есенціалізму над тріадологізмом прослідковується дисертантом як поступовий процес, що розпочався ще у теології Августина, мав свої особливості у богословському синтезі Томи Аквіната, набув специфічних рис у теології Реформації, досяг апогею у ліберальній теології XIX століття. Весь другий розділ є взірцем старанного дослідження, яке, що для нас особливо важливо, суголосне до критики західного есенціалізму сучасними православними богословами.

Третій розділ аналізує початок тринітарного ренесансу. Цей початок пов'язаний з творчістю двох великих богословів XX століття – Карла Барта і Карла Ранера. Цілком вірно Федір Стрижачук показує, що Карл Барт у своїй тріадології спирається на Одкровення, а Карл Ранер намагається віднайти зв'язки з тріадологічним Богом, які були б не лише відображенням Одкровення, а у були виразом прагнень людини до Бога. На наш погляд, особливо важливо, що Карл Барт повернувся до позиції Афанасія Олександрійського, доводячи пріоритет реальності над термінологічним її вираженням. Це дозволило використовувати певні синонімічні терміни, які повертають нам відчуття тринітарного парадоксу. Наприклад, це вислів, що Бог є три екзистенції в одній екзистенції. Цей вислів яскраво нагадує, що навіть спільне буття Трьох має особистий характер, а не

лише іпостасі є тим, що сучасна філософія називає екзистенціями, але і навіть те, що в Богові називається сутністю теж є екзистенцією. Також важливо, що у термінології четвертого століття всі терміни, що використані у тріадології: іпостась, сутність, енергії позначали перш за все «щось реальне» без подальших конотацій. Відповідно, Трійця – це три реальності в одній реальності, і ці реальності мають персоналістичний характер, хоча і різною мірою. Намагання пояснити як це можливе, коливається у Барта від наголосу на тому, що три особистості разом є один Бог до визначення, що Бог є єдиним, але має три способи існування. Барт наголошує на тому, що у будь-якому випадку Бог залишитися таємницею, і всі способи говорити про нього мають бути визнані обмеженими. Ранер нагадує, що при всій таємничості Бога, Він діє в історії, діє як Трійця. І Ранер пропонує правило, повністю органічне для західної богословської традиції та лише частково прийнятне для східної традиції. Це правило передбачає, що Бог, який діє в історії як Трійця є тим самим Богом, що існує всередині себе як Трійця. Як відомо, деяке розмежування між цими двома способами існування Бога – в собі та в історії – дозволяло православним богословам уникати прийняття концепції «філіокве». Сьогодні дискусії про «філіокве» вже знаходяться на такій стадії, що як богослови, так і Папи у своїх енцикліках та інструкціях, визнають відносність такої концепції, бачать в ній не принцип віри, а лише богословську інтерпретацію тріадології. Бачення Бога як «койнонії» - спілкування особистостей та їх спільноти, що знаходяться у відносинах взаємного дарування, дозволяє творити спільне для східного та західного розуміння Бога. Все це важливі тенденції, поява яких була пов'язана з самим початком тріадологічного ренесансу, і можемо бачити, що ідеї Барта і Ранера мали значні наслідки для сучасного екуменічного бачення Трійці.

Четвертий розділ має фундаментальне значення для роботи, оскільки аналізує розквіт тріадологічного ренесансу. Панівним стало розуміння Трійці як спільноти, і загальну граматику такої тріадології створює Юрген Мольтман. Дисертант цілком правильно підмічає основні особливості тріадології Мольтмана, які дозволяють творам Мольтмана бути фундаментом для всіх сучасних дискусій

щодо Трійці. Пропоновані загальні схеми наповнюються персоналістичним пафосом у теології Панненберга. Дійсно, у другій половині ХХ століття відбулося нове відкриття того, наскільки кожна іпостась Трійці дарує себе іншим двом та наскільки це є дієвим взірцем для християн. Дисертант аналізує ці доктрини на прикладі теології Панненберга, хоча тут можна було б долучити ще цілий ряд авторів. Зроблене це було тому, що у Панненберга внутрішнє життя Трійці зображене найбільш яскраво, у його повній відкритості до історії. Щодо високої оцінки дисертантом ідей Дженсона, то ми цілком погоджуємося з таким баченням. Але при цьому відмітимо, що усі основні його інтуїції вже були наявні у триадології Карла Барта. Дженсон скоріше створив новітню множину інтерпретацій життя Бога в собі, а потім показав на цьому фоні переваги Бартівського розуміння Трійці як Трьох Осіб в одній Особі. Звичайно, використання терміну «особа» замість «екзистенції» тут створює більшу радикальність висловлювань, але в цілому це саме нове бартіанство, яке ввібрало в себе ідеї як східної, так і західної традицій триадологічного персоналізму, а також має ряд оригінальних думок Дженсона, які метафорично і наративно розкривають зміст триадології при повній відмові від мови метафізики. Прекрасним є підрозділ, присвячений триадології митрополита Іоанна Зізіуласа. Цю триадологію правильно показано як неокаппадокійський синтез, створений на основі радикального персоналізму. Особливо цікаво, що у триадології Зізіуласа прямо заявляється про те, що момент єдності в Богові знаходиться не у сутності, а в персоні Отця. Ця контрверсійна ідея розуміється Стрижачуком у руслі її критики Мирославом Вольфом. В цілому дисертант намагається виокремити позитивні риси богослов'я Зізіуласа, доводячи, що його розуміння Трійці як спільноти спілкування створило цілу богословську парадигму, розвиток якої знаходимо не лише у православної, а й у західній теології. Відкритість до персоналістично прочитаної православної триадології дозволяє Лакуні, Еріксону та Торренсу досягти нових моделей триадологічного персоналізму, що аналізуються дисертантом у спеціальному підрозділі. Важливо відмітити, що всі ці три богослови та їх однодумці намагаються описати народження триадології з

богословської мови молитовної хвали. Християнська спільнота, яка спілкується з Богом, відкриває Бога як Пра-Спільноту. Із цього спілкування кожна спільнота робить висновки, якими мають бути християнські спільноти, щоб зберігати власну уподібненість Богові. Також розкривається призначення всієї реальності бути долученою до такого кола спілкування, що важливо для розуміння есхатологічного майбутнього у душі персоналізму.

П'ятий розділ розкриває нові інтерпретації співвіднесеності між спільнотою Трійці та еклезіологічними спільнотами. Нещодавно Валентин Синій охарактеризував вчення про спільноти Мирослава Вольфа як «еклезіологічний комунітаризм». Дійсно, комунітаризм, як він конституюється, наприклад, Чарльзом Тейлором, є визнанням того, що особистість існує завдяки спільноті, і лише у спільноті може відбутися як особистість. При цьому комунітаризм є чужим всім особливостям різного роду колективістських ідеологій, які абсолютизують залежність особистості від спільноти. Навпаки, особистість є абсолютною цінністю, заради якої існує спільнота та заради якої виникає різноманітне спілкування. Критичний аналіз особливостей еклезіологічного комунітаризму та його тріадології проводиться на матеріалі усіх видатних богословів сьогодення, серед яких особливо виділяються Вольф, Гренц та Бофф. Також дисертант окремо аналізує такі ділянки богослов'я як тріадологічне розуміння богослужіння та тріадологічне розуміння місії. В цілому є вірним, що відбувається значно більше усвідомлення активності Бога в історії та житті вірних. Разом із тим, дисертант правильно розвиває думку Пола Фіддеса про те що наслідування християнською спільнотою Трійці має певні межі. Дійсно, християни не можуть настільки пожертвувати власним особистим життям, наскільки це бачимо на прикладі Осіб Трійці вже у силу власної онтологічної обмеженості. Розуміння обмеженості можливостей християнських спільнот відкриває шлях до пошуку дій Бога у власному житті та у власній місії, у власному богослужінні. Так повністю безповоротно долається суб'єктивізм у теогносії, визнається пріоритет дії Трійці у спілкуванні Бога і людини,

показується що Бог є інтерсуб'єктивною спільнотою, яка долучає до себе людські особистості різноманітними шляхами.

Загальні висновки дослідження цілком обґрунтовані аргументацією, представленою у тексті дисертації. Більше того, уважне прочитання тексту при бажанні дозволяє богослову, філософу і релігієзнавцю зробити ряд додаткових висновків, що ми частково продемонстрували у своєму відгуку. А це значить, що представлене дисертаційне дослідження має значний евристичний потенціал, який лише починає поступово розкриватися у ході дискусій навколо цієї роботи. Дисертант проявив кращі якості дослідника, створивши взірцеве наукове дослідження, яке матиме значний вплив на український богословський дискурс, а також може вплинути на релігієзнавче осмислення сучасної теології.

В цілому текст дисертації викликає у нас ряд зауважень та побажань.

1. На нашу думку в третьому розділі необхідно було більш чітко окреслити постметафізичний і постсхоластичний характер думки Карла Барта і Карала Ранера, що могло б більше увиразнити специфіку їх методології осмислення реальності Бога у Його відносинах з людиною.

2. У третьому розділі можна було б детально зупинитися на аналізі творчості Ганса фон Бальтазара. На нашу думку він не менше Барта і Ранера спричинився до самої появи тріадологічного ренесансу. Якщо ми читаємо твори Бальтазара, то у центрі всієї його думки стоїть пізнання Христа. Але Христос скрізь у Бальтазара осмислюється як такий, що знаходиться у особистих динамічних відносинах з Отцем та Святим Духом. Також Бальтазар є важливим, оскільки есенціалізм у розумінні Бога йому є чужим, але ним розвинуте величне вчення про аналогії, і все воно спирається на тріадологію та вчення про трансценденталії. Звернення до Бальтазара дозволило б дисертанту уточнити цілий ряд своїх цілком вірних тез, виявивши у тріадології етапу початкового ренесансу більшу глибину і меншу схематичність.

3. Важливими богословами, які у православній традиції наново розпочали інтерпретувати вчення про Трійцю, при чому саме з використанням всіх тих ідей, які пізніше лягли в основу філософії діалогу і теології спілкування, стали Павло

Флоренський та Сергій Булгаков. Звичайно, за ними існує певний шлейф звинувачень у відступах від ортодоксії, але це не стосувалося їх тріадології. Також і головний протоганіст у дисертації від православних – митрополит Іоанн Зізіулас – не є вільним від звинувачень у занадто смілих теоріях, які не закорінені у традиції. Тому звернення до творчості Флоровського і Булгакова було б цілком логічним і дозволило б значно покращити дисертаційне дослідження, оскільки виявилось б, що деякі елементи тріадологічного ренесансу вже були наявні до Карла Барта.

4. Для нас очевидно, що в сучасній православній та католицькій теологіях торжествує екзистенціалістське переосмислення вчення Григорія Ниського про відносини Бога і людини та релятивістське осмислене вчення Августина про Трійцю. Так у видатних православних богословів останнього десятиліття Бог є койнонією Трьох без енергій, а сутність Бога є самою цією койнонією. Відносини з Богом можливі як особлива койнонія. Особливо яскраво ця тріадологія та це вчення про богоспівкування представлені в книзі Девіда Бентлі Харта «Краса нескінченного». Хотілося б побачити від дисертанта детальний аналіз цього нового етапу розвитку православного богослов'я і тринітарного ренесансу. Нам здається, що автор тому і зробив такий важливий акцент на тріадології Лякуїнії, оскільки Харт залишився для нього у деякій тіні.

5. Соціальна інтерпретація Трійці здійснена значно глибше радикальною ортодоксією, ніж Леонардо Боффом. І нам видається, що на цьому потрібно було зосередити більшу увагу, оскільки майбутнє за розвитком тих соціальних моделей тріадології, що пропонує радикальна ортодоксія, а не теологія визволення.

6. Важливо оцінити наскільки «правило Ранера» дійсно є дієвим принципом для подальших теоретиків тріадології. Наприклад, чи застосовується воно повноцінно у творчості Зізіуласа і таких його послідовників як Яннарас?

7. Залишається не до кінця зрозумілим наскільки місійна або соціальна діяльність завжди є частинами євхаристійно-спільнотного способу життя, частинами доксології? Якщо задатися таким питанням всерйоз і побачити єдність місійної та соціальної діяльності з доксологією, то тоді п'ятий розділ набуває

значно більшої цілісності. А якщо ще й природне богослов'я зрозуміти саме як частину доксології, а не просто як рефлексії на певну тематику, то єдність богослов'я сьогодення виступає більш рельєфно, і можемо сказати про те, що триадологія дійсно стає єдиним центром систематичної теології.

Висловлені зауваження не знижують позитивної оцінки отриманих у дисертації результатів, але надані нами для поглиблення дискусій з проблематики дослідження. В цілому поставлена мета у дисертації повністю досягнута. Дисертація має значний евристичний потенціал та представлені рефлексії можуть бути продовжені як самим дисертантом, так і його учнями. Робота відрізняється структурною чіткістю й обґрунтованістю положень, що виносяться на захист, і є завершеною самостійною роботою дисертанта. Знайомство зі змістом дисертації, монографії, публікаціями автора та авторефератом дають підставу для загального висновку про те, що робота **Стрижачука Федора Васильовича «Ренесанс доктрини про Трійцю у сучасному західному богослов'ї»** є самостійним завершеним дослідженням актуальної наукової проблеми, містить наукові досягнення та відповідає вимогам п.п. 9, 11, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року (із відповідними змінами), а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.14 – богослов'я.

Офіційний опонент,

доктор філософських наук, доцент,

доцент кафедри теорії культури і філософії науки

філософського факультету

Харківського національного

університету імені В.Н. Каразіна

О. С. Філоненко

ПІДПИС ЗАСВІДЧУЮ
Начальник відділу діловодства
Центру документації

